

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
Серія: Літопис УВАН, ч. 24

Катерина АНТОНОВИЧ

З МОЇХ СПОМИНІВ

Частина 2



Вінніпег

1966

Канада

Накладом Української Вільної Академії Наук

Літопис УВАН
UVAN Chronicle
XXIV

UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCES
Series: UVAN Chronicle
No. 24

KATERYNA ANTONOVYCH

FROM MY MEMOIRS

Part 2

Winnipeg

1966

Canada

Published by the Academy

УКРАЇНСЬКА ВЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
Серія: Літопис УВАН
Ч. 24

Катерина АНТОНОВИЧ

З МОЇХ СПОМИНІВ

Частина 2

Вінніпег

1966

Канада

Накладом Української Академії Наук



Катерина Антонович

Printed by the New Pathway Publishers Ltd.
184 Alexander Ave. Winnipeg, Canada.

РОДИНА АЛЧЕВСЬКИХ

Це була одна з культурних родин міста Харкова, в якій дома розмовляли українською мовою, (що було не часто тоді в Харкові; зрештою всі, чи більшість рахували себе українцями, але мова панувала російська).

Ще завдяки мамі Христині Данилівні, одній з видатних жінок нашого міста, крім недільної школи для робітниць, була створена школа шиття й вишивання. В неї була дочка Христя, тоді мого віку, тільки що закінчила гімназію. З Христею ми заприятювались. Вона тоді вже почала пробувати свої сили в літературі і писала вірші. Була вона дуже гарна, але коли одягала українське убрання, то була такою красунею, що звертала на себе загальну увагу. Пам'ятаю, що й я дуже любила на неї дивитись. Крім того це була дуже культурна дівчина, яка всім цікавилась і багато читала. Коли ми зустрічались, то завжди знаходили цікаві теми і любили бувати разом і розмовляти. Потім Христя Алчевська була нашою відомою поетесою. Брат її Івась мав незвичайний голос і мріяв співати в опері, а тоді виступав на добродійних концертах і чарував своїм голосом харків'ян.

У цій родині сталася трагедія, яку ми всі тоді дуже пережили. Батько Христі, разом з групою інженерів, будував на Україні залізницю. Завдяки їм було побудовано багато залізниць, які відіграли велику роль в житті. При будові, що вимагала великих коштів, виникли якісь фінансові труднощі. Батько Алчевський, як предсідник цієї будівельної компанії, поїхав до Петербургу за позичкою в міністерстві залізниць. Він був переконаний, що цю позичку йому дадуть, але йому було відмовлено і він, повертаючись до Харкова, кинувся під потяг. Він не міг пережити краху справи, для якої працював і посвятив все своє життя і не міг обманути довір'я тієї спілки, з якою він працював, і, зрештою, це був крах і в його власній родині.

Цю будівельну компанію було обвинувачено в розтраті, віддано під суд, а на суді всі члени складали вину на умерлого. Був гучний судовий процес, на який з'їхались адвокати захищати обвинувачених з усієї Росії і України.

Іван Алчевський, якому раніше батьки не дозволяли вступити і співати в опері, після цього вступив і виступав із великим успіхом як у столицях Росії, так і в Україні і на Кавказі. Але, на жаль, він якось дуже рано вмер.

ПРОЦЕС АЛЧЕВСЬКОГО І ЗНАЙОМСТВО З ОДНИМ З АДВОКАТІВ — МИКОЛОЮ МІХНОВСЬКИМ

Цей процес відбувався в судовій залі і громадяни Харкова дуже ним цікавились. Погляди ділились. Одні обвинувачували Алчевського, другі пояснювали збігом обставин і нарешті інші казали, що якби міністерство дало позичку, за яку просив предсідник, то це була б тільки тимчасова криза, з якої вони легко вийшли б.

Я тоді була дуже молода, щоб розібратись у всіх цих питаннях, але процес був цікавий і я на кількох засіданнях таки була. Хоч вступ був за квитками, які досить тяжко було дістати, але в цьому мені допомогла пані Клавдія Орлова. Батько її чоловіка був також обвинувачений і тому вона мала можливість дістати квитки і давала мені. Це теж була дуже цікава жінка. З нею ми познайомились на лекціях в університеті, які читались професорами по вечорах. З нею ми слухали стару історію Греції і філософію; по філософії ми з нею складала лекції, які потім перевіряв професор, тож досить часто зустрічались. Вона була інтелігентна, розумна й старша за мене. Була дуже гарна, світла бльондинка з чудовими сяючими синіми очима. Рідко бачила такі прекрасні сяючі очі, тому дотепер їх пам'ятаю. Так приємно було дивитись на неї, а їй мабуть, приємно було відчувати, що вона мені подобається. Вона бувала на цих засіданнях суду, вона й познайомила мене з Миколою Міхновським, який нещодавно приїхав до Харкова і був помічником адвоката і також захищав у цьому процесі.

Це перший раз я була на судовому процесі. Урочисто оголошують: "Суд іде". Вступають судді, і всі встають, а сідають після того, як судді посідали. На лавці підсудних головного обвинуваченого нема, він добровільно загинув під колесами потягу. Решта, досить велика група, сидить на лаві обвинувачених. Прислухаюсь. Спочатку якось усі виправдуються, обвинувачують свого голову Алчевського. Це було якось неприємно і я перестала прислухатись, а дістала маленький альбом і почала олівцем робити шкіци з того, що було перед очима. Спеціально зацікавили мене лиця оборонців, а між ними виділявся Микола Міхновський — великий цікавий чоловік. Почала з нього робити

шкіц. Він побачив і жартом зак_рився паперами, що мав у руці.

Я не думала, що він помітить, а коли це побачила, дуже засоромилася, почервоніла і перестала рисувати. На перерві він підійшов до пані Орлової, з якою був знайомий, і попрохав її познайомити, чи як у нас казали представити його мені. Ми познайомились, почали розмовляти і він попрохав показати, що я нарисувала. Показала. А треба сказати, що він мав дуже характерне лице зі спеціально прекрасними великими пишними вусами. Тепер вуса голять, а раніше ми, панночки і пані, не визнавали чоловіків без вусів і казали: “що ж за мужчина без вусів“?, бо ж вуси були прикрасою чоловічого обличчя.

На цьому засіданні М. Міхновський виголосив блискучу промову по формі і по змісту, де доводив, що обвинувачені не є злодіями.

За кілька днів пані Орлова запросила мене до себе. Це мені не здивувало, бо в них я бувала, але коли там був і М. Міхновський, то вже мені здалось, що це нарештє. Потім він відпровадив мене додому і запитав чи він міг би зайти до нас, щоб я його представила моєму татові. Я сказала, що можна. На другий день він прийшов, дуже парадний у чорному сюртуку і познайомився. Потім він заходив до нас досить часто. Приносив українські книжки, розмовляв тільки по-українськи і хотів, щоб і я так говорила. Селянську українську мову я знала, а культурних слів в розмові мені часто бракувало й не завжди воно йшло легко. Але він дуже мило поправляв і допомагав. Ми жили тільки вдвох з татом. Іноді М. Міхновський приходив, коли тата не було, але тримав себе дуже мило і з ним було приємно і цікаво розмовляти. Цим моїм знайомством занепокоїлись мої товаришки. Казали, щоб я була обережна, бо він дуже любить жінок і розповідали про його романи і пригоді. Я подякувала за попередження, але сказала, що він завжди так чемно і по-лицарськи поводитьсь, що я нічого не можу йому закинути.

ПОЇЗДКА ДО КИЄВА

Повертаюсь додому, чомусь у невеселому настрою, а тато зустрічає мене весело і каже: мене командирують від міста Харкова по справах до Києва (тато мій був тоді членом міської управи). Ти рада, що ми поїдемо?

Мого поганого настрою як і не було. До Києва?! Але ж це така несподівана радість! Давно мріяла поїхати, щоб побачити ще раз нашу чудову столицю. Була там, коли була зовсім маленькою і з того часу в мене залишився дуже цікавий спогад.:

Привів мене тато до нашого чудового старовинного Михайлівського монастиря. Так ярко пам'ятаю біля великої вступної брами дві стіни, а на них намальовані великі картини — рай і пекло. Чомусь мене захопило пекло. Тато розглядав щось інше, а я таки від пекла на могла відійти. В одному місці висів великий казан. Чорти підкидували поліно до вогню, Вогонь палав ярким полум'ям, а в середині варились грішники, в іншому місці чорт тягнув грішника щипцями за язика. Страшні дикі звірі кидались і розривали грішників. На це дивилась купа чортів і в усіх такі страшні морди. Гарну жінку з пишним довгим волоссям кудись тягнули за руки два чорти. Вона опиралася і ніби щось кричала.

Картини пекла рисовані примітивним майстром, але так ярко і переконливо — видно, що він це ніби бачив і сам переживав. Але на першому пляні було саме головне: в усю стіну, через усе пекло, був намальований величезний чорний чорт з червоною розз'явленою пащекою, з довгим висунутим язиком і великими червоними страшними очима. Довгі руки, зі скрученими пальцями, ніби щось збиралися схопити. На ногах були в нього копитця, а ззаду довгий залізний хвіст з китицею на кінці, який спускався майже до низу стіни... Дуже захопилась тоді тим чортом. Трохи відійшла, щоб здалека подивитись... У цей час підійшла селянка з дівчинкою, може років п'яти... Обидві були в наших таких гарних кольоритних одягах — в юпці з рукавами, у великій кольоровій хустці, в червоній плахті і в чобітках; дівчинка була в корсетці і сорочці з вишиваними рукавцями. Я вже почала дивитися на них. Видно було, що жінка захопилась так само, як і я, картинами пекла

і з великою увагою роздивляла їх... а дівчинка весь час щось хотіла і чогось просила в матері. Матері це заважало дивитись і вона щось відказувала дівчинці. Що, я не чула, але нарешті голосно сказала: ну, Оксанко, не чіпляйся до мене, ну цьом бозю в хвіст. І бачу з жахом, що дівчинка таки поцілувала чорта в китицю на кінці його хвоста... Це зрештою було, мабуть, єдине місце, куда могла дістати дівчинка... Довго потім згадувала ці слова — “Цьом бозю в хвіст!”

І тепер, коли ми їдемо до Києва, згадала й подумала: обов'язково піду до брами Михайлівського монастиря, і подивлюся ще раз на те пекло, яке зробило таке глибоке враження тоді на мене...

Наближаємось до Києва. Дивлюся, щоб не пропустити високої Лаврської дзвіниці, яку видно здалека. Перше — що видно здалека!

Дніпро чудовий! Зліва від Лаври внизу під горою Видубецький монастир. Питаю в тата, чому така назва. Він розповідає легенду: ніби коли поганського бога Перуна вкинули по наказу князя Володимира в Дніпро, то люди бігли по березі і плакали і кричали: “видибай, Боже, видибай, Боже!” То від цього й назва Видубецький монастир.

Мені все більше радісно, що їдемо до Києва, бо побачу Михайлівський монастир, музеї, хочу піти до Лаври, хочу піти у Лаврські печери і взагалі побути в Києві!

Спинились ми з татом у готелі, чи як тоді звичайно казали “гостинниці”. Тато йде по своїх справах, а я таки хочу швидше до Софійської площі і до Михайлівського Собору, чи як його ще тоді називали монастир. Тато попереджає: “Тільки дивись, сама не йди до Лаври і до печер”. Кажу: “Добре, підемо разом”.

І ось я вже на широких вулицях Києва. Яка різниця з харківськими вузькими вулицями. Тут широта і простір і так легко дихається. Поспішаю Володимирською і нарешті до пам'ятника Богдана Хмельницького, нашого відомого скульптора М. Микешина. Високо, високо, спинився він, наш гетьман на коні, на кам'яній скелі, ледве стримуючи рух коня вперед. Зліва дзвіниця, а за стіною сам чудовий Софійський Собор. Але моя ціль далі. Іду вже, не спиняючись, до Михайлівського монастиря. Поспішаю схвильована, з надією “зараз побачити пекло”. Підходжу і очам своїм не вірю. Нема пекла. Протираю очі. Дві білі стіни ведуть до брами, а на стінах нічого. Ніяких рисунків, ані

раю, ані пекла. Того чудового пекла, яке зробило таке незабутнє враження на мене, яке так хотілось ще раз побачити... І нема... Нема. Коло брами стоїть чернець. Підходжу і питаю: "Де пекло?" Він спочатку не розуміє чого я від нього хочу. "Яке пекло?" Потім, мабуть, нагадує і каже: "А, ті дві картини... Давно вже розпорядження було їх замалювати". У мене виринає безнадійне запитання: "Хто?" Відповідь була: "Ми того не можемо знати." Відходжу. Дивлюсь майже з відчаєм на білі стіни.. І думаю: Як можна було щось таке знищити? Такий прекрасний вияв народньої творчости, якого ніяк не можна вже відновити.

Іду до церкви подивитись на чудові мозаїки. Суворі обличчя, підкреслені лінії фігур і одягу. Кольори сіяють, іноді і на золотому тлі... Коли мозаїка освітлена, то ніби переливається різними барвами.

Вертаюсь, виходжу з брам чернечої обителі і йду до недалекого високого берега Дніпра, де стоїть пам'ятник нашому князеві Володимирові, з високим хрестом у руді (праця барона Клодта). Дивлюсь у блакитну далечінь Полтавщини, куди дивиться і князь Володимир багато вже років... на нашу лівобережну Україну... Повертаюсь за татом. Ідемо на Печерськ.

І ось ми з татом вже на Печерську. Висока, висока Лаврська дзвіниця, яка зблизька здається ще вищою! Велика широка брама веде до монастиря. По дорозі зустрічаємо групи людей з усієї України, а часто і з Росії, що приходять помолитись і поклонитись святим угодникам. Приходять здалека, тому тут є своя гостинниця, де можна переспати, і їдальня, де можна попоїсти. І досі пам'ятаю великі пухкі гарячі пироги, що їх продавали просто на дворі (у нас пироги бували печені, а вареники варені; це тільки тут, у Канаді, плутають і варені вареники називають пирогами). Було дуже цікаво дивитись на різні одяги. Кожна місцевість має свої особливості, свої характерні риси. Дивився і очі розбігаються. Все таке цікаве, таке гарне! Чернець збирає групу, щоб показувати печери з мощами святих угодників і ми приєднуємось. Треба купити квитки, треба купити воскову свічечку, що їх виробляють самі ченці і які там чомусь так гарно пахнуть медом. Коли наближались до печер, чернець попереджає: "всі держіться купи, не розходьтесь, бо можна заблукати і вже не вийти на Божий світ, а там загинути", і "що були такі, що відділювались і потім

десь зникали". Ми всі ідемо трохи наляканими. І ось спускаємось у глибоку з блискучими стінами чорну печеру... Коло стін лежать моці святих угодників. Біля кожного чернець спиняється і, перехрестившись, називає по імені. Гагато імен, а мені чомусь запам'ятався старець Зосима. Моці називаються "нетлінні". І дійсно ми бачимо зовсім добре висохле обличчя і ясні контури лиця, зовсім добре збереженого, тільки темного. Ходимо довгими чорними печерами, іноді такими низькими, що приходиться схилятися. Блимають свічечки. Люди тримаються купою.

Бачимо і на право і на ліво розгалуження цих печер, де ще темніше, де ще чорніше. Нарешті церковця. Малесенька, вся сіяюча, освітлена теплим вогнем воскових свічечок, а не холодних електричних лампочок.. Все малесеньке, але так, як у дійсній церкві. І віттар, і престіл, і Євангелія зі срібними прикрасами. Видно скільки труду, старань і любови присвячено, щоб зробити церкву. Це така ярка і сіяюча цятка в темних і суворих печерах .

Ідемо далі. Все знову чорно. Мені вже хочеться, так дуже хочеться вийти на світ Божий з цього чорного царства смерти. І нарешті десь далеко побачили світло. І так радісно вийти і спинитись між живими людьми, побачити знов сонце і зідхнути вільно свіжим повітрям. Тато питає: "Ну, як тобі?" "Більше вже до печер не піду" — відповідаю. "А ти ж так хотіла!" "Хотіла, а більш не хочу!"

Кожуть, що печери ці дуже давні, ніби ще за татарської навали, що вони йдуть далеко - далеко. Ніби проходять і під Дніпром. Деякі вже засипались, завалились, так що тепер туди пройти не можна. А колись у цих печерах ховались люди і тікали від диких племен, що приходили зі сходу.

Пішли ми ще до музею з нашою українською старовиною і картинами гарних наших малярів — старих і сучасних... І вже треба вертатись до Харкова, і сумно покидати чудовий Київ. Тоді ще не думала, що життя моє потім багато років буде зв'язане з Києвом.

Після сіяючого Києва таким сіреньким здався наш рідний Харків!

ПОДОРОЖ ДО ЗОВСІМ ІНШОГО СВІТУ

Ще одна подорож. До зовсім іншого світу! На Всеросійську виставку в Нижньому Новгороді. Тато пропонує мені: "хочеш зі мною поїхати?"

З татом я завжди хочу їхати! Я жила весь час в Україні. В школі нам завжди казали, що це все одно, але ми таки знали, що це не так і тому хотілось подивитися яка в Росія. "Ясно, що хочу їхати. Хочу побачити" — відповіла татові.

Їхати довго. Цілих три дні й дві ночі. Треба скласти багато речей, бо в нас тепло, а там зимно. Треба і їжу брати з собою, бо вагонів з ресторанами тоді не було. На станціях можна було дістати гарячу воду до чаю, а на великих станціях потяг іноді стояв годину. Можна було піти до ресторану пообідати, але і речі залишати було страшно, щоб хто не вкрав, тож більшість пасажирів лишалась їсти у вагоні.

І ось ми їдемо на північ. Спочатку наші краєвиди. Такі гарні села з біленькими хатками, з високими солом'яними дахами, в садочках, огороженими плотами. Біля річок верби спускають своє плакуче гілля до води. В середині села дерев'яна церква в українському стилі з рівними банями і дзвіницею і обов'язковим вітряком на пригорку. Все таке миле, знайоме.

Та ось кордон України і картина різко міняється. Села сірі, хаток біленьких нема. "Русская ізба" складена зі стовбурів дерев, непобілених. Нема плотів-огорож навкруги будівлі, нема зелених садочків. Усе мрячно-сіре, а коло церков нема наших дзвіниць, а замість рівних бань — цибульки, які бачила тільки на картинах. Так ось Росія! Ніяк не можна сказати, що це те саме, що Україна. Що далі на північ. то різниця ставала яскравіша. Проїздимо густими сосновими лісами. Краєвиди робляться суворими, одноманітними, а люди то й зовсім інші. Не є привітні як у нас, а грубі, лаються. Я ніколи не чула в нас таких поганих лайок... Але я подумала, може це прості некультурні люди... А ось сталося таке: один з школярів, що їхав з нами питає, чи не має хто паперу і конверта? Якось у нікого не було. Тато каже: "візьми й дай йому". Я дала й ми почали розмовляти. Це все були гімна-

зисти міста Харкова і півдня. А тут до нас підходять двоє не наших, з іншими відзнаками. Один з них високий, дуже гарний стрункий хлопець зі світлою чуприною і синіми очима, підштовхнув другого і каже: "слухай во, как говорит хахлушка з Хахландії!"

Ми всі замовчали, здивовані. Я перша, бо це таки відносилось до мене, кажу: "поперше — не хахлушка, а українка, а подруге — з України, бо в географії Росії такої частини, як ви кажете, Хахландії, не існує. І дивно, що ви ніби культурні хлопці, а цього не знаєте."

На це другий трохи зачіпливо каже: "у нас так всегда називають." "А можна запитати де це у вас?" "А ми Олонецкі." Ну, це було б те саме, що ми називали б вас 'кацапами', як наш український нарід каже, але культурні люди так не говорять" — я йому відповіла. Вони свиснули, повернулись і пішли, кажучи: "вона злющая." Ми здивовано переглянулись і хтось сказав: "добре, що ми його так відшили. Такий нахаба! Ну, бачите, а нам завжди кажуть, що вони той самий нарід, що й ми, а ми це зараз побачили!"

Їдемо далі. І нарешті ріка Волга. Ми всі кинулись до вікон і побачили величну широко простягнену перед нами ріку, з безкрайньою трохи хвилястою стрічкою в далечінь. Така широка-широка і безконечна далечінь простелилась перед нами. І згадалися такі популярні пісні про Волгу.

Нарешті і ось він — Нижній Новгород, ціль нашої подорожі! Після такої довгої дороги так приємно стати на землю і навіть дивно, що земля стоїть. Голова трохи крутиться, але тут уже візник і ми незабаром у гостинниці. Дві світлі кімнати на другому поверсі, а з вікон видно Волгу... далеко-далеко, аж у Заволжські степи. Після довгої і брудної дороги так хочеться обмитись і зідхнути широко повними грудьми при відчиненому вікні. Тато теж захоплений Волгою і вже не хоче їхати додому тим скучним шляхом, а по Волзі. Але це треба довго-довго їхати, а мені вже хочеться додому!

Сама виставка, чи як вони називали ніжегородська ярмарка, мені не була дуже цікава. Сільсько-господарські машини, дерев'яні вироби. Бачила ночви і різні дитячі забавки — різані і виточені, цукерки. Всього так багато, що увага розбігається. Хіба, що гарні східні вироби зі шкіри — червоні чобітки, зелені, жовті з інкрустацією з іншої шкіри. Але цікаво, що це не були московські чоботи, скла-

дені гармонією, а такі чобітки, як носили в нас на Україні. Тато сказав: вибери собі і я взяла червоні, які пасуватимуть до мого українського одягу. І ще купив мені тато чудову велику, але тонко плетену оренбурську хустку, яку як добре скласти, то можна вложити в лущинку волоського горіха. Вона легка й тепла і багато років її мала. В оренбурських степах розводили баранів з дуже ніжною вовною і з неї виробляли ці чудові хустки.

Різні вироби татарських, кіргізьких і інших народів були теж цікаві. І цікаво, що вони теж, як і ми, не хотіли, щоб їх називали рускими.

Цікаво було подивитись на Нижній Новгород і порівняти з нашими містами. Воно не виходило на його користь, а в мене, це висловлювалось досить категорично: "В Харкові ліпше!"

А тут різко змінилась погода. Осінній дрібний дощ, низькі сірі хмари, навіть краси Волги не видно було. І ще більше захотілось до дому.

Виїздила назад радо і з відчуттям, що тут усе мені чуже і ніяк не можна сказати, що наша чудова Україна і ця тужа чужина — це те саме, як нас переконували в школі. Гепер я вже це твердо знала! У всякому разі, це дві зовсім інші країни і два зовсім інші народи!

НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

Тато майже ні до кого в гостину мене пускав, а я мала завжди повно праці, то й не дуже хотіла. Але була мила інтелігентна родина — “три сестри”, як ми їх називали по оповіданні Чехова з такою назвою. Старша була вдова, а дві молоді дівчата. Навіть не знала яке було прізвище старшої, а всі вони були Котельникові. Всі вони працювали в різних відділах Публічної Бібліотеки і тато, як голова бібліотеки, їх знав і до них я могла іноді ходити... Збиралась у них студентська молодь — було просто мило й весело.

Була весна. Надходив Великдень і вони просили мене зайти. Коли прийшла, у них уже було багато молоді. Зайшла і спинилась... Хотіла завернути назад. Чи може ж бути такий випадок між знайомими студентами? Сидів там той гімназист, а тепер студент-технолог, що був у Нижньому Новгороді і назвав мене хахлужкою, а нашу Україну Хахландією. Як він тут? Чому він тут? Господиня побачивши мій відрух, підвела цього студента і сказала: познайомтесь, він до нас приїхав з далекої півночі! Якогось афронту в чужому домі робити не могла, але сіла подалі і він це помітив. Ми таки один одного зразу пізнали, але цього не показали.

Треба сказати, що він зробився ще гарнішим, ніж був. Це був красунь і його сині очі сяли... Я писала вже і про інші сяючі сині очі пані Орлової, але вони сяли спокійно, лагідно, тепло... А в нього таким гострим синім кольором, ніби як крізь льодову крижину просвічує сонце таким яскравим, холодним блиском блакитно-синього кольору. Такий колір я потім бачила високо в льодовиках Швейцарії. Там була вирубана печера. Сонце просвічує крізь лід і в печері твориться блакитно-синя казка і того кольору на віки-вічні забути не можна.

Вся зібрана компанія живо дебатовала питання поїздки на Великдень до Криму і запитали мене чи я не хотіла б поїхати з ними. Я відповіла, що дуже радо поїхала б, але думаю, що тато мене не пустить... “Ну, то вже ми будемо тата просити” — сказали три сестри й вони розповідали який чудовий Крим і яке прекрасне море!

Час був до дому. Всі ми прощаємо милих господинь і виходимо веселим натовпом. Прощаємось і розходимось хто куди. А тут несподівано іде мене відпроваджувати не хтось з моїх старих знайомих, а цей новий (буду називати його Нил — дивне ім'я, якого в нас я не чула). Кажу йому, що не треба мене відпроваджувати, я живу близенько і не боюсь. “А я хочу вас відпровадити. У нас є звичай, що рночі панночку треба відпровадити”. Зрештою, в нас також такий звичай, але цього йому не кажу... Більше відмовлятись не можу... Ідемо. Я мовчу. Почав він: “Бачу, що ви досі ображені і сердитесь, але я вже два роки перебуваю і вчусь у Харкові, на вашій Україні. Побачив Україну на власні очі і тепер нахожу її прекрасною і розумію вашу реакцію на мої слова там у Нижньому Новгороді. Я тепер так не скажу, і я вибачаюсь. Прошу вже не сердитись! Тепер ніколи так не говоритиму.”

Але мені хочеться його остаточно спантеличити. І я, прощаючись, кажу йому те, що властиво в ті часи, коли не було певности кому говориш, не можна було казати: “Щоб ви знали, що в Україні є партії, які стоять за повне відділення України від Росії, стоять за самостійну Україну... зовсім незалежну від Росії...” Він тільки зміг сказати зі здивованням: “Самостійна Україна?! Такого я ще не чув”. Я вже йшла додому і обернувшись сказала: “Ще й не те почувте”.

На моє велике здивування трьом сестрам таки вдалося переконати тата, щоб він відпустив мене з ними у Крим... І за кілька днів ми їдемо!

ПОДОРОЖ ДО КРИМУ

І нарешті настав день від'їзду, якого ми всі дуже чекали. Нас відпроваджує тато і інші милі приятелі і знайомі... Ми всі веселі і шасливі. Третій дзвінок і потяг потроху відходить. **Переїздимо передмістя Харкова такими милими різно вибіленими хатками, переважно біленькими, але є і блакитні і жовтенькі.**

У нас вагони були інакші як тут. Були цільні, непереділені і переділені купе для чотирьох, але і ті і другі мали по три полиці, одна над одною. Сама верхня для багажу, середня піднімалась на ніч, звичайно там лягали чоловіки, а нижня, на якій сиділи, а вночі звичайно спали жінки. Потім, під час большевиків, це все перемішалось і такого звичаю не притримувались. Насідало стільки людей, що і повернутись ніде було. А тоді ще був порядок... Нам дали кілька купе, де ми і улаштувались по четверо.

В одно з них ми увійшли з Галею, моєю приятелькою, за нами Нил і другий студент Михайло. Наші речі хлопці поклали на найвищу третю полицю і ось ми ніби у своїй хатці. Потім пішли дивитись як решта наших улаштувались. Всі були задоволені. В одному купе було троє. Всіх нас їхало п'ятнадцять.

Спочатку наша м'яла прекрасна **Харківщина**. Тато сказав, як ми від'їздили: "не пропусти і подивись хоч здалека на Святі Гори". І я вже пильнувала щоб не пропустити. "А чим славні ці ваші Святі гори?" — запитав Нил. "О про них можу розповісти тільки те, що люди оповідали: у Святих Горах є дуже старий, збудований ченцями, монастир Святогорський і там є чудотворна Божа Мати. Її дуже цінують і з далеких околиць приходять прочане Їй поклонилися. Звичай був такий, що все літо, з весни до осені, цінний образ перебував у Святогорському монастирі, а на зиму його переносили до однієї з харківських церков (на жаль, не мажу пригадати до якої). Це перенесення відбувалося дуже урочисто. Це був великий похід з хоругвами і хрестами, а посередині несли на підставі кивот з образом, дуже гарно прикрашеним квітами, рушниками і стрічками. Кивот усю дорогу, а це кілька десятків верств, несли на руках. Хар-

ків'яни виходили назустріч з церков зі співами і дзвонами. Але одного разу церковний харківський клір заявив, що Мати Божя залишиться назавжди в Харкові і не понесуть Її назад до Святих Гір. У Святогорському монастирі переполох. Як і чому їх Божу Матір не хочуть їм повернути? Подали заяви до архієрея, до митрополита, але нічого з того не виходить.

Деякий час минув. Одного дня прийшли в Харкові служити ранішню Службу Божу, а Божої Матері разом з кивотом нема. Шукають... Нема. Звернулись до поліції. Нема. І нарешті ченці Святогорського монастиря сповістили, що Божя Мати повернулася до них і коли прийшли служити ранішню до монастиря, вона стояла з кивотом на тому самому місці, що передне. А вночі бачили, що церква була освітлена, коли з'явився їх улюблений чудотворний образ. Після цього вже міняти звичаю перенесення образу ніхто не брався. І стільки я собі запам'ятала. Завжди були хресні походи з Святих Гір до Харкова і назад."

Славянск — курортне місто на Харківщині і введовзі виїздимо на Катеринославщину. Це не хвиляста лінія пригорків Харківщини. Це степ рівний-рівний. Згадуються слова Шевченка — "Степ як море широке синіє". Моря не бачила, а степи в далечині таки дійсно сині-сині. Всі потомились. Улаштуємося спати, завтра будемо в Криму і побачимо море.

На другий день побачили, але воно ніяк не підходило до моєї уяви моря. Був це Сіваш, чи як його ще називають Гниле море. Залізниця проходить вузькою косою. По обох двох сторонах вода, яка при цьому дуже погано пахне. І чому його назвали море — невідомо. Кінчається ця коса і ми вже на Кримському півострові, але покищо це степ, покритий молодю травою і мало відрізняється від наших степів. Все земля, а де ж море? "Ось приїдемо, побачите!" Але не я одна хвилююсь. Усі придивляємося і хочемо знати: де ж нарешті таке вимріяне, таке очікуване море? І хтось, хто раніше вже бачив його, зовсім спокійно каже: "ну дивіться, ось вам і море! Оце море!" Воно з'явилося зразу зеленово-блакитною стіною, яка входить у безкрайню далечинь. Так ось яке море! Дійсно воно чарівно-прекрасне! Не хочеться одвести очей, але це ще далеко до моря. Воно тільки з'явилося нам здалека!

Ми на високому плоскогір'ї спускаємося униз до

Балаклави. Це місто над морським заливом. З боку моря величезні скелі і ось чи морське повітря чи краса, що нас оточує, викликає в наших хлопців бажання зробити щось героїчне. І Нил і Михайло, якимось не зговорившись, полізли разом на високу скелю, яка як страшний гострий зуб підіймалась перед нами. Михайло доліз до половини і почав спускатись, а Нил лізе все вище і не в одній мені серце стисло з жаху, що цей північний красунь упаде і тільки мокре місце залишиться по ньому. Я вже і дивитись не можу, а він ще з-за кожного зубця махає нам рукою. Одвертаюсь і відходжу. Тут підходить Михайло і розповідає як дуже тяжко було лізти і як легко зірватись. Кажуть: "дивіться, Нил уже на самій вершині". І я таки подивилась і побачила. Нарешті він спустився вниз. Кров тече, руки подряпані. Доктор, що була з нами, почала його перев'язувати, а я таки не втерпіла і сказала: "зовсім не думайте що ви герой. Ви просто бежевільний!" "А Ви за мене боялись!" "Всі боялись!" "Ну от!" Потряс своєю чуприною і пішов.

Ночувати ми мали в гостинниці - готелі, як тут називають. Збудована вона була на високому північному плоскогір'ї Криму. Ця висока північна частина закриває розкішний південь Криму від північних вітрів і дає можливість існування майже тропічній рослинності. Але ми ще на плоскогір'ї, яке дуже нагадує херсонські степи, що їх ми недавно проїздили — рівнина з високою травою.

В гостинниці дали нам дві кімнати — одну для нас, жінок, а другу для хлопців. Треба було лягати спати, щоб встати вдосвіта дивитися на схід сонця, яке тут буває надзвичайно гарне. Ми дуже хвилювались, щоб цього не проспати. Тільки ледве зарожевіло небо, я встала і вийшла. Був передрозсвітній синьо - фіолетовий світанок. На сході в ранішньому тумані небо все рожевішало. Вийшли всі наші. Чекаємо... Туман густішає і господар, який теж вийшов, каже: "мабуть, сьогодні ви таки сходу сонця не побачите, ліпше йдіть досипляти". Але ні! Не побачити тут сходу сонця і лягти спати — то вже ні! Будемо чекати. Стоїмо сумно... Враз ворохнувся вітерець, туман почав підійматись... і з'явилося воно — величезне червоне небесне око. Це було так несподівано, що аж дух захопило і всі з полегшою зідхнули: таки побачили! І на все життя пам'ятатимемо. Потім воно посвітлішало, стало золотим і спокійно засіяло над землею і вже було звичайним ясним сонцем...

Нам уже треба збиратись до Ялти — цілі нашої сьогоднішньої подорожі. Це ще далеко... Сідаємо у два великі екіпажі (повози) по парі коней. Ідемо. Спочатку в горах величезні соснові і ялинові ліси. Чудово пахнуть живицею. Дорога крута і в'ється стрічкою, в деяких місцях так круто, що візник вилазить і підкладає під колеса дерев'яні затримки, щоб дати коням перепочити, бо екіпаж наїздить на коней. Спускаємось нижче. Ялини й сосни лишилися у горах, а ми ідемо вже листяними лісами, все нижче і нижче згори. Ці дерева зовсім інші, не такі як у нас і назви їх не знаємо. Це вже субтропічна рослинність. Нарешті вже ідемо дорогою, яка йде берегом моря через ряд поселень. І вже Алушка, де перепрягатимуть коней і ми зможемо трохи перепочити. Радісно вискакуємо з екіпажів. Так хочеться до моря, яке ми весь час бачили здалека. Беріг плоский, вкритий дрібними камінцями і тут уже зовсім близько хвилі припливають з ніжним плеском, злегка вкриті білою піною і весь час рухаються. Стою в захопленні і не хочеться очей одвести. Перед нами, просто з моря, стоять дві височенні скелі. Хтось з молоді іронізує: "Ниле, певно якби ці скелі не стирчали з моря, а стояли на суші, то ви зразу полізли б на скелю і ми вже залишили б вас тут, бо швидко і коней перепряжуть". "Я таки міг би полізти — обзивається Нил, дивлячись заміряно на скелі. Ви всі так захопились морем, а подивіться назад, на гори!" Я швидко повертаюсь і дивлюсь на саму прекрасну гору в Криму — Ай-Петрі. А вона, ця красуня, стоїть у блакитно - рожевому світлі. Горда, спокійна і ніби дивується, чому на неї досі не звернули уваги, на неї — південно - кримську красуню. Стою захоплена гордою красою і враз усе обривається. "Коні готові, сідайте!" З трудом одриваюся...

Сідаємо і ідемо берегом моря і можемо дивитись і на море і на гори, але вже з екіпажа... Спочатку дивишся, а потім їзда і втома заколисує. Починаєш думати про тата, який у цю великодню суботу сам один. І чи улаштує він, як завжди, по традиції, великодній такий горний стіл, застелений у всю довжину залі? А на ньому високі паски, политі зверху білим цукром з кольоровим маком і цукровими квітами. З правої і лівої сторони стоять: цілий спечений баранець з головою, в зуби йому вставили травичку, але мені здавалось, що він сумно-сумно нахилив голову й невесело дивиться, зате запечене до золотого поросля виглядало зовсім веселенько. Величезна купа кра-

шанок усіх кольорів, які день перед тим я сама мусіла барвити, дві сирні паски, чоколядова і біла ванільова, і мазурки, солодкі і гарно прикрашені...

“Вставайте, Ялта! Приїхали!” Я зразу відчиняю очі і не бачу ні тата, ні стола, а темну ніч... “Ялта! Ви таки добре заснули — кажуть мені. — Що у сні бачили?” В тому я не признаюсь, бо висміяли б мене. Ідемо до готелю. Розкладаємо речі ніби до сну, але спати мені ані трохи не хочеться. Це ж свята великодня субота! В нас співатимуть “Христор Воскрес”, а в тутешній церкві нічної служби нема! “Ходімо до моря, зустрінемо там Великдень” — пропоную. “Ні, треба спати, завтра зі свіжими силами будемо оглядати Крим” — кажуть, але дають право з цим не годитись і як хто хоче йти до моря — може.

Пішли моя товаришка Галя, Михайло, Нил і я. Куди йти? Ясно, що до моря. Ідемо на мол. Мол іде довгою коосою в море. Він складений з великого каміння і залитий цементом. Це така довга дорога, що веде далеко до моря і відділює від широкого, іноді бурного моря, спокійну пристань для кораблів. У велику бурю хвилі іноді перекидуються через мол. Але сьогодні море тихе. Хвилі приходять і відходять майже ритмічно. Ми йдемо далеко - далеко до кінця і на самому кінці молу сіли на лавочку. Нил розстелив бурку. Це велика кавказька пелерина з баранячої вовни, дуже тепла. Галя з Михайлом рішили ходити, а ми посідали. Коли в місті на вежі вибила дванадцята година, Нил сказав: “Христор Воскрес” і ми подали один одному руку. Надійшла Галя з Михайлом і привітались так само: “Христор Воскрес”. Це був один з найкращих моїх Великоднів. Море, Крим, теплі й щирі привіти...

“Ходім додому, бо ми вже змерзли!” “Ось не хотіли сидіти під теплою буркою, то й змерзли, а нам тепло, правда? Але ходім!” І пішли назад довгим - довгим молем і якось не дуже хотілось, щоб він скоро скінчився. Але всьому приходить кінець і ми вже в готелі. Ідемо до своїх кімнат потихеньку, щоб не збудити нікого. Лягаємо, але якийсь злий язичок каже: “добре нахристосувались!” Це було так далеко від дійсності і від тієї чудової ночі, що ані я, ані Галя нічого не сказали. Я тільки подумала: яка шкода, що не всі вміють відчутти красу ночі і не всім дано уміння гарно переживати...

На другий ранок ідемо оглядати Никитський Парк, де росли пальми, агави і інші чудові тропічні дерева, яких і

назви не знаєш, і сила квітів, також незвичайних, яскравих, чудових...

В Лівадії — царський палац. Великий, одноповерховий, пристосований для життя. Простий, гарний і зручний, не для паради, як нам чогось здавалось. До моря спускались широчезні й великі біло-мармурові сходи, незвичайно гарні. По обох сторонах сходів сиділи, стояли чи лежали з роззявленими пащеками леви. Їх робили видатні скульптори. Леви були наче живі й ніби охороняли вступ до палацу... І не знаю чи тепер це залишилось як пам'ятка, чи загинуло. А було гарне! Вони, ці могутні сходи — з великими левами — і тепер так ясно стоять у моїй пам'яті... А навкруги безмежне, прекрасне, широке, блакитно сяюче в проміннях сонця — море...

За весь день стільки захоплюючих вражень, стільки ми бачили прекрасного! Вже відчуваєш втому і хочеться спуститись до моря, сісти на самому березі, біля води, і відпочити. Але ж це місто, Ялта, де всі береги бетоніві і спуститись до моря не можна.

І ось-ось кінчається тиждень і ми мусимо повертатись. Залишати наше вимріяне українське козацьке море, про яке знаємо стільки пісень, дум, оповідань, про козацькі походи й боротьбу з турками. Не бачити більше чудових високих гір, не дихати вже кримським запашним повітрям. Після чарівної казки треба вертатись до звичайного життя.

Але ще їдемо, ще все це бачимо... Зараз ціль нашої подорожі місто Севастопіль, де відбувалася турецька війна, і старе місто Херсонес, де ведуться весь час розкопки, якими я дуже цікавилася. Севастопіль гарне, вже відбудоване місто над великим заливом, з великим портом, з його пам'ятниками генералів, залишеними після війни...

До Херсонесу можна їхати пароплавом, яких там називають катером, чи дорогою. І враз Нил і Михайло пропонують їхати верхи кіньми. "Ну, як можна бути в Криму і не поїхати кіньми!" Я ніколи на коня не сідала і тут в останній день перебування в Криму захотілось чогось незвичайного. "Добре, я поїду! Хоч ніколи не їздила, але треба ж колись почати!" Старші пані відмовляють мене від цього, а мені ж так дуже хочеться їхати. Наші студенти намовляють і кажуть, що зовсім нема чого боятись, бо коні призвичаєні. Їдемо. Пані похитали незгідливо головами, але це на мене не вплинуло? "Боже, це ж останній день, а потім знову буде звичайне, нормальне й спокійне життя, без краси сильного переживання" — думала. І я їду!...

Але тоді жінки мали їздити на спеціальних дамських сідлах. Це було незручно, бо сідалось боком і одну ногу треба було закладати за гак, який виходив з сідла. Кажуть, що до цього можна звикнути, хоч це не було зручно. Але як завзялась, що поїду, то вже мушу. Мені пояснили як треба пристосуватись до бігу коня, коли підійматись на сідлі і спиратись на стремено, але це все виробляється практикою, а для мене було неопанованою теорією і сказати, що сидіти було зручно — ніяк не можу. “Чи ви боїтеся?” “Ясно, кажу, що ні!” Та й дійсно, страху не було. А тут уся наша група дивиться з цікавістю: що з того вийде!? А мені теж цікаво і я гордо сиділа, ніби зовсім добре вміла. Вони поїхали катером.

Спочатку все було добре і мені вже почало подобатись, як нараз з моїм конем щось сталося. Чи він відчув невмілого їздця, чи я зробила якийсь рух, що йому несподобався, чи він налякався чогось іншого... так і зразу поніс. Вуха зовсім приклав до голови і летить. Я натягла уздечку як тільки могла, але він не слухається, не спиняє бігу. Пускаю уздечку і з усіх сил вчеплююся обома руками за гриву і в мене якось тільки одна думка: щоб не впасти та ще перед хлопцями. Нил і Михайло погналі коней навздогін. Нилів кінь підїхав раніше і він вправною рукою захопив уздечку. Кінь відчув і потроху зменшив біг та почав заспокоюватись. Нил схвильовано спитав: “Ви дуже налякались?” “Не знаю чи налякалась, я тільки не хотіла впасти”. “Ну, перший іспит їзди на коні витримали. Молодець!” — уже жартом кажуть. Далі їхали разом і мій кінь зовсім заспокоївся.

Коли ми доїхали до Херсонесу, зустріли наших, які оглянули вже розкопки і збирались сідати на катер. “То й ви вертайтесь зразу, як не хочете спізнитись на потяг, казали, а на розкопки не маєте часу дивитись!” Ось це мені й кара, що не поїхала разом з усіма! Сумно вертаємось. Нил і Михайло намагаються розвеселити, а мені не дуже весело. Та й утомилась, але стараюсь не показувати. А в перспективі ще жарти, що не бачила Херсонесу... Ну, але зате їхала перший раз на коні!

Сіли в потяг. Усі були втомлені і зразу почали лагодитись до снання і скоро поснули. На другий вечір мали бути вдома. Я вже рада, що побачу тата і розповідатиму про нашу чудову подорож. Але мені дуже цікаво що вони бачили в Херсонесі. Починаю розпитувати про розкопки старого міста. Там цілі доми з підлогами, викладеними мо-

заїкою з різнобарвним камінням, декоративним орнаментом і картинами з життя того часу, стіни з різнокольоровими малюнками. В кожному дворі вбудовано басейн для купання і фонтан. Вази дуже гарно розписані і різне цікаве домашнє приладдя. Але це все треба було бачити. Всього не можна розповісти. Таке все гарне й цікаве!

Нарешті треба вже думками переходити до звичайного життя. Треба одірватись від казкового Криму. На дворці радо зустрічаємось з татом. Прощаємось з милими сестрами і всіма, з якими за тиждень подорожі звикли і зжились. Сестри призначають час зустрічі в них, на що ми всі радо годимось. Дякуємо і роз'їздимось до своїх домів.

Кілька разів бували в сестер. Нарешті наші студенти закінчили іспити, покінчили університети й інститути та почали роз'їздитись. Кожен уже мав працю, на яку їде і вже, мабуть, востаннє з усіма бачимось. Стає сумно. Мабуть, усі будуть з радістю згадувати наше спільне перебування в чудовому Криму. Даємо обіцянки писати листи, не забувати... і більшість роз'їздитьсь. І наш Харків трохи опустів... Не буде Ніла, не буде Михайла, наших постійних приятелів. Нам із Галею сумно. Нил від'їздить на далеку свою російську північ, а Михайло десь біля Одеси на південь...

Ми з Галею зустрічались, до сестер ходили, але там вже були інші знайомі...

ЗНАЙОМСТВО З УКРАЇНСЬКОЮ СТУДЕНТСЬКОЮ ГРОМАДОЮ І З ЧЛЕНАМИ РУП — РЕВОЛЮЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ

Жила в Харкові, ніби в українському місті, і зовсім не була знайома ні з ким із студентської української молоді. Знала старших татових приятелів, як відомого маляра Сергія Васильківського, Цибенка, який незадовго повернувся з каторги в Сибірі, знала про Дмитра Багалія, Сумцова і ще декого з старшої української генерації, які іноді заходили до тата, але нікого з молоді. Панувала російська мова і дізнатись хто є українець було важко.

Один раз після праці в бібліотеці підходить знайомий студент і каже: “З вами хоче познайомитись один студент”. “Чи ви його знаєте добре? Порядний хлопець?” “Але це зовсім не хлопець — це старий студент”. Те мене зацікавило. “Добре, познайомте!” Він познайомив. А “старий студент” задає питання: “Чи ви знаєте, чому я хотів з вами познайомитись?” “Не знаю, а як ви мені скажете, то знатиму.” “Тому, що ви українка”. “Я українка, але як ви пізнали?” “Пізнав по тому, що як ви викликали, то зробили наголос по-українськи. Ви викликали число контромарки “сороковая” і зробили наголос не на “ва”, а на “ко”. “Я цього зовсім не помітила”. “Ну, а я зразу пізнав, що українка, і захотів познайомитись, бо тепер українська молодь організується”.

Більше нічого не сказав, а я добре знала, що питати не можна. Потім, багато часу потім, дізналась, що це один з діяльних членів РУП. А покищо це студент останнього курсу Харківського Університету — Боніфатій Артемович Камінський і він уже познайомив мене з молодими студентами, які були членами студентської громади. Але тоді все було дуже законспіровано, і треба було робити вигляд, що ти нічого не знаєш.

Студенти, з якими мене познайомив Боніфатій Артимо-вич, були: Петро Андрієвський, студент ветеринарного інституту, Борис Мартос, студент університету, а потім ще приєднався до нас гімназист восьмої класи Шевченко, якого ми зразу назвали “Манюсенський”. Спочатку це назвище йому підходило, бо він і ростом був найменший. Але скоро виріс і став більший за всіх, крім Боніфатія, а назви-

ще “Манюсенський” так і залишилось за ним. Хоч він і пробував протестувати, але те не допомогло. Тоді не було Миші Русова, який був за кордоном, і Дмитра Антоновича Мужу, якого приїзду чекали з Києва.

Всякі студентські сходини були в ті часи заборонені, а вже особливо українські. Зразу думали, що це змова проти уряду і політики, якої тоді поліція найбільше боялась і переслідувала. Тому, що офіційно збиратись не було можна, то збирались під якимсь претекстом — іменин чи народження. Частіше всього в дуже милій і культурній родині Мацієвичів — ніби святкувались іменини.

А там був старший брат, студент Петербурського Інституту (здається називався: Інститут Гражданських Інженерів, точно не пам’ятаю) і три милих сестри. Дві зовсім молоденьких, тоді мого віку, а старша була вчителькою, то в них хтось з тих чотирьох міг мати своє свято. Іноді збиралось і до п’ятнадцяти. На столі мусів стояти самовар, чайний посуд, печиво і пляшка вина, щоб поліція, яка іноді з’являлась, бачила. Тоді навіть і пропонували чарку вина, яку поліція радо випивала і відходила переконана, що це таки іменини.

Звичайно на цих зібраннях читався реферат на якусь культурну тему, а потім обговорювались різні питання з тієї теми. Один раз була тема, яка мене дуже здивувала — “Як дикуни в Африці ловлять китів”. Читав Борис Мартос і між іншим сказав, що кит викидається сам на беріг і тут вже на нього кидаються і ловлять. Там я нічого не казала, а як верталась додому, то висловила здивовання щодо теми. На це було дано пояснення, що треба знати також і про китів, але чому кит викидається на беріг, коли міг би поплисти в океан, пояснення не було дано. Вже багато пізніше таки вчитала і дізналась чому. Саме тому, що піроги (чорни) з дикунами оточували кита з усіх боків, крім одного, стріляли, кидали списи і гнали його в напрямі берега. Кит втрачав розум і викидався.

Звичайно реферати були й на різні політичні теми. Тоді всі читали і вивчали політичну економію і найбільш цікавилися такими питаннями. Потім обговорювано різні питання із сучасного політичного життя. Спочатку я тільки слухала і не приймала участі в суперечках, іноді дуже гарячих. Тоді якраз почали відсепаровуватись і відділялись різні партії. Дві ніби були головні — соціал - демократи і соціялісти - революціонери, та сварки між ними були гарячі. Я не любила як, сварились революційна молодь. Мені

вона здавалась такою ідейною, такою прекрасною, що мені хотілось, щоб ми всі дружньо йшли до однієї цілі. А тут виникали розбіжності і конечно ціль ніби вже переставала бути такою ясною. Зміна існуючої ситуації ніби віддалялася.

А життя йшло. Зустріла Галю. Так давно якось, не було часу її побачити. “Катрусю, я виходжу заміж.” Передо мною встали картини Криму і я радісно запитала: “За Михайла?” Вона сумно відповіла: “Ні, за іншого.” “Галю, ні!” “Катрусю, так!” Мені було дуже сумно. Вона сказала: “Якби мені Михайло щось говорив, чи хоч натякнув, я чекала б на нього... Але він не сказав і не написав ані одного листа... А цей — наш давній добре знайомий і батьки його дуже хотіли для мене.” Ми обидві постояли, подумували і попрощались. Більше Галі я ніколи не бачила, вона виїхала десь на провінцію.

Якось через два місяці приходять до нас Михайло. Він приїхав і прийшов запитати про Галю. Михайло до неї заходив і здивувався, що нікого не було дома. Я сказала, що Галя одружилась і виїхала. “Ось, як воно!” Це його зовсім приголомшило. Питаюсь: “Михайле, чому ви Галі не сказали, не написали?” “Думав, що це й так ясно. Мусів порадитись з батьками, мусів улаштуватись, хотів, щоб Галя вже все мала, а тут таке — Галі нема! А там моя родина, батьки на нас чекають.” Він помовчав і згодом: “А може ви погодитесь зі мною одружитись?” Для мене це було дуже великою несподіванкою і в мене вирвалось досить різко: “Бог з вами, Михайле!” “Хіба я вже такий...?” “Ні, ви милий, гарний, але я зовсім заміж не хочу. Я їду вчитись до Петербургу. Хочу багато знати, працювати для народу!” Ходяча тоді фраза, але я нічого іншого в той момент не могла придумати. Він помовчав. “А з Нилом ви одружились би?” Не розсердилась на це питання тільки тому, що бачила, як йому важко. “І з Нилом не одружилась би!” “Чому ні? Він же вам подобарся!” “Мало того, що подобався. Як ви вже хочете знати чому, — то тому, що руский, для мене чужинець. Якщо колись одружусь, то тільки з українцем!” “Он ви яка!” Попрощались досить холодно, хоч мені його було дуже шкода. Більше з ним ніколи не зустрілась.

* * *

На Катерини тато старався запросити як молодь, так і старших. У нас не було такої сепарації, як тут. Святкували всі разом. Вранці прийшло багато привітань і між ними

один анонімний вірш. Тато був дуже незадоволений і мені вичитував. А що я могла зробити... Вірш був написаний по-російськи. Я зразу рішила, що це писали мої знайомі українці після того враження, яке я на когось зробила, що він відчув стільки сили:

*Что я мог би вирват с корнем
Дуб столетний горделивый
И, в Везувия я кратер
Омокнув его вершину,
На лазурном небе ясном
Написал — Екатерина, —
В мире ты одна прекрасна!
И поведала бы свету
Эта огненная вершина,
Что любима мной поэтом
Лишь одна Екатерина.*

Тато сердився, а мені було приємніше, що вірш був анонімний, бо я таки не думала, що написав хтось один, бо чомусь рахувала, що це була колективна творчість і я не мушу думати про когось одного.

ПЕРША ДЕМОНСТРАЦІЯ

І в Росії і в Україні кипіла революція. І в Польщі і на Кавказі. Якось усі народи, що входили в склад російської імперії, відчували, що настав час, коли треба звільнитись, коли треба скидати російський царат.

По всій Росії, і в інших народів в її складі незадоволення, демонстрації робітників, студентів і заяви протесту культурних класів суспільства. А я ще ні одної демонстрації не бачила.

Якось сказала це Борису Мартосу. “Я вас поведу, як ви хочете. Якраз оголошено страйк на найбільшому паровозо - строїтельному заводі і буде демонстрація. Ходімо, як не боїтесь. Ходімо!” І ми пішли. По вулицях уже збирались групи робітників. Демонстрація була оголошена на Кінній площі і всі направлялись туди. Пішли і ми. Коли підходили до площі, почалась стрілянина. Натовп почав тікати, а коли навкруги тікають, то психологія натовпу передається, і тобі хочеться тікати, а тим більш, коли з усіх боків стрілянина. І я таки почала тікати. Але Борис міцно взяв мене за руку і сказав не тікати. Серед біжучого натовпу ми йшли, взявшись за руки, ніби на прогульці. А воно таки було страшно, бож стріляють, але показати, що боїшся, не можна. Коли дійшли до великої відчиненої брами, Борис сказав: “Ось тепер зайдемо”. І ми зайшли і переcheкали кінця стрілянини, яка довго не тривала. Тоді Борис сказав: “Ну, тепер уже спокійно, ходім! Ось ви і бачили першу демонстрацію з стріляниною. Тепер ходімо до нас. Ми з мамою живемо недалеко. Мама чула вистріли і певно турбується про мене.”

Вони жили в двох маленьких кімнатках. Борис студентськими лекціями заробляв на прожиття й оплату за навчання. Отримував 25 рублів на місяць. Це звичайний студентський заробіток на одного, а вони жили вдвох, то ясно, що не було легко. Його мама прийняла мене привітно, напоїла чаєм з вишневим варенням і домашніми, дуже смачними булочками. Її жіноча ласкавість, якої я не мала дома, була тепла і приємна. Очевидно, вона чуючи стрілянину, дуже хвилювалась за сина. “І чого ото ходити, коли стріляють?!” А я все таки була рада, що мала нагоду побачити справжню демонстрацію.

Милу пані, маму Бориса. звали Наталія Миколаївна Мартос і в них було дуже приємно, якимось затишно, далеко від городського галасу. Пані Мартос вносила жіночу м'якість, теплоту і ласку, яка в усьому відчувалась — і в хвилюванні за сина, і в бажанні прийняти нас, і погостити всім, що мала, і розпитати про наше життя, і розповісти про своє! Але, на жаль, довго сидіти не було можна. Я боялась, що мій тато турбується моєю відсутністю, а Борису Миколаєвичу треба було йти на лекції. Ми попрощались, а мама запросила ще заходити!

Вулиці були вже зовсім спокійні, як завжди, і якимось не хотілось вірити, що це все було майже тількищо!

І почалось зривчасте життя. Щодня ходила з захопленням до школи малювання. Лекції, яких ніколи не пропускала, вивчала, бо знала, що як хочеш чогось досягнути, то мушиш працювати, а до того я ще і любила. Продовжувалась недільна школа, почались знов лекції в університеті. Час був зовсім заповнений. А мені ще приділили групу дівчат, гімназисток, старшої класи, щоб провадити з ними лекції політичної економії, науки, яка тоді була і модною і рахувалось, що знайомство з нею було обов'язковим для інтелігентної людини. У цій групі було коло десяти дівчат-українок. Це була праця для студентської громади. До зборів кожна мала прочитати розділ з книги Чупрова чи Ісаїва. Ми розбирали разом прочитане, але для цього я мусіла дуже підготовлятися, щоб могли відповісти на питання, які виникали. Ми збирались у когось з дівчат по черзі. Коли чогось я сама не розуміла, то зверталась до старшого студента Боніфатія Камінського, бо рахувала, що він найліпше з усіх це знає.

ЗНАЙОМСТВО З Д. В. АНТОНОВИЧЕМ ПОЧАТОК І ОРГАНІЗАЦІЯ РУПІ

Я познайомилася з Дмитром Володимировичем Антоновичем — “Мухою”, як його називали, в 1904 році. Я була вже в Петербурзі, де вчилася на курсах Лесгафта, і приїхала на вакації додому. Вже перед тим мої знайомі товариші українці казали: “Ось ви завжди маєте сумнів, які ми революціонери, то тепер побачите “Муху”, — це вже дійсний революціонер”. Ясно, що була дуже зацікавлена. Ще перед тим я познайомилася з тим, як постала Революційна Українська Партія (РУП).



Дмитро Антонович

Тоді якраз вирости і вступили до університету сини двох видатних культурних родин у Києві. Це Дмитро “Муха”, син Володимира Боніфатієвича Антоновича, тоді професора Київського університету і його дружини Варвари Івановни, видатної жінки (обидвоє вони були членами “Старої Громади”, яка об’єднувала культурне українське громадянство і куди приймали членів по рекомендації двох членів і загальній згоді інших) — і Михайло, син Олександра Олександровича Русова, видатного вченого і Софії Федоровни, відомої діячки того часу. Ці два студенти, виховані українськими батьками, були між собою найліпшими приятелями. Вони тоді були студентами харківського університету, співпрацювали в студентській громаді і разом їм прийшла думка заснування Революційної Української Партії, в скороченні РУП. До засновників ще належав Боніфатій Камінський і Левко Мацієвич. Днем заснування цієї партії рахували 29 січня 1900 р. Потім приєдналися інші —

Жорж Коллард і Олександр Коваленко. Це було в Харкові. Опісля РУП поширилась на всю Україну.

Товариші чекали на "Муху". Його любили і цінили. Як він приїздив, то починалась жвава й енергійна діяльність. Він умів організувати ту справу, за яку брався і якимось усі починали енергійно працювати. Коли я познайомилась з "Мухою", вже Михайла Русова не було. Він був хворий і лікувався за кордоном, так що про нього я знала тільки з оповідання, переважно "Мухи".

Ми йшли по вулиці з Петром Андрієвським і Борисом Мартосом. На зустріч ішов студент у сірій тужурці. Всі спинились і кажуть мені: познайомтесь — це Дмитро Антонович—Муха, про якого ви вже багато чули. "Муха" був вище середнього росту, з блискучими очима, з маленькою борідкою і вусиками. Ми поздоровились і пішли всі разом. Щось живо і весело поговорили і розпрощались. Мені сказали, що будуть збори громади і щоб я приходила. Сказала "добре".

* * *

До нас заходить студент і з дуже таємничим виглядом викликає мене і каже: якщо сьогодні підете на Збори, то мусите знати гасло, бо інакше Вас туди не пустять. Сьогодні гасло буде "Зоря" (зірка), тож не забудьте. Коли входжу до того дому, ще внизу чекає інший студент і питає "гасло". Кажу і він мене пропускає. Нагорі вже зібралось багато молоді. Це було помешкання одного з харківських адвокатів, за яким поліція не дуже слідкувала і він іноді дозволяв робити студентські збори в себе, але вікна були дуже затемнені великими занавісами. Більшість молоді— це знайомі, але реферат має виголосити приїжджий з Перербургу. В ці революційні часи завжди цікаво було знати що робиться в центрі, а там чекали, що революція ось-ось вибухне і ми — студентство і молодь — мусіли бути готові, щоб "виступити", як тоді казали. Ми всі чекали революції. Уявляли, що вона принесе свободу, рівність, і не буде насильства царського режиму. І що взагалі буде прекрасне життя в нашій великій країні і кожен народ заживе своїм вільним самостійним життям. А тільки потім ми побачили яка це дійсність. Вона була страшно далеко від наших мрій, і все сталось зовсім не так, як ми думали. Але цього всього ми тоді не знали і, як щастя, чекали революції для наших народів.

Блискучі промови, гасла, що кликали нас уперед до боротьби за ліпшу будучину, захоплювали. Всі були в найвищому напруженні і, як у такі моменти, завжди хотілось, якось виявити свій настрій співом. Але як увійшов студент, що пильнував на вулиці, і сказав: мусите розходитися, бо слідкують, але виходити по одному, по двох не більше, і не розмовляти голосно, щоб не звертати на себе уваги, це було повторення того, що ми і раніше знали. Почали потроху виходити, а коли майже всі розійшлись, явилась поліція, але вже нічого підозрілого не побачила. Спокійно сидів попереджений господар помешкання з кількома гістьми і спокійно пили чай. На цей раз обійшлося тим, що поліцаям дали по чарці горілки і вони собі пішли. Мене відпровадив до дому Муха Антонович. Я з захопленням йому оповідала, який був гарний промовець з Петербургу. Він сказав, але кось холодно, що промовець називається Порш і додав: але ви ще його побачите і про нього почуєте. Хотіла більше його розпитати, але в його тоні було щось таке, що не запитала. А тут уже дійшли до мого дому і попрощались.

КІНЕЦЬ ШКОЛИ МАЛЮВАННЯ

У школі малювання успіхи. Я щаслива. Професори на своєму останньому засіданні переводять мене вже до останньої класи — класи живої натури і я поспішаю додому, щоб поділитись з татом моєю радістю. Швидко вбігаю і кажу: “Тату, я вже буду в останній класі. Буду рисувати і малювати з живої натури. Живих людей, людей без одягу!” Тато спинив мене і запитав: “Як то, будете рисувати голих мужчин! О, то вже ні! Зовсім не хочу, щоб моя дочка-панночка і рисувала роздягнених. Що про тебе подумують, що говоритимуть? І що будуть думати про батька, про мене, що панночка з доброго дому і буде ходити малювати таке... Я на це не погоджуюсь і абсолютно таке забороняю!” “А я думала, тату, що ти маєш поступові погляди, а ти такий відсталий! Я ніяк не сподівалась!” “Ти ще молода, дуже багато чого не розумієш, а до школи більше не ходитимеш і свою ‘живу натуру’ рисувати не будеш”. “А для чого ти дозволив ходити до школи? А коли я могла б її кінчити, ти кажеш так і забороняєш мені робити те, що я люблю і чим жила останні роки”. “О, я зовсім не забороняю малювати. Малюй дома скільки хочеш. Маєш все, що потрібно, всі умови для праці і працєю, а до школи більше ходити не будеш”.

Я знала, що дальші розмови і сперечання зайві і замовкла, відчуваючи велике горе і образу. Що зі мною станеться, чим я змінюсь, якщо рисуватиму чоловіків і жінок?... Відповіді на це не могла знайти. Ну що з того, що панночка? З доброго дворянського роду! Чергового дня в школу не пішла. Ходила як непритомна, місця собі не знаходила і ясно, що не сідала і не рисувала, як тато думав, що я так просто це зможу. Він може не розумів, що для мене це було великою трагедією і думав, що з цим я так легко примирюсь. Хоч було багато іншої праці, але її я робила машинально. Я думала, що мій тато, якого я так високо цінила, самий найліпший на світі, що він самий розумний, самий гарний і була щаслива, що це мій тато такий! Ніколи не

думала, що він мене не розуміє. І ось сталося... Хоч і інша праця була і я її робила, але без зацікавлення.

До школи не ходила! За кілька тижнів зустріла на вулиці свого любимого професора Петрикова. Він підійшов і спитав: "Що сталося? Чому ви не приходите? Мені казали, що ви хвора і вже збирався зайти до вас". Стою перед ним і нарешті кажу: "Я вже до школи не ходитиму. Тато не хоче, щоб я рисувала з живої натури". Він бачить, що я схвильована і додає: "А я на вас покладав такі надії, був переконаний, що на наступний рік ви поїдете до Академії!" Тут несподівано полились у мене з очей потоки сліз. Я повернулась і побігла від нього... Прибігла додому плачучи. Тато перелякався. "Що сталося? Тебе хтось образив на вулиці" Я майже ніколи не плакала і він до цього не звик. "Ти, ти образив мене, що не дозволив ходити до школи!" — закричала і замкнулась у своїй кімнаті.

Мушу ще додати, що до Школи Малювання, а потім до Київської Академії Мистецтва я таки вступила, але через кілька років пізніше, коли вже була одружена і ми жили в Києві. Про це говоритиму потім.

СЕЛО КОЧЕТОК НА ХАРКІВЩИНІ

Положене воно в незвичайно гарній місцевості на горі, над річкою Донцем, притокою Дону. Навкруги старий дубовий ліс і з гори видно далеко - далеко задонецькі степи з перелісками. Донець тут ще не широкий, з чистою прозорою водою. Купатись у ньому прекрасно. І чудово їздити на човнах, в яких сама гребеш. Мої ліпші приятельки Женя Туранська і Лена Штирнер їдуть туди і ще збирається їхати багато знайомої молоді. Та й мені дуже хочеться, але чи пустить тато? Певно він захоче, щоб їхала з ним на наш хутір. Тут уже Женя і Лена прийшли його намовляти, щоб і я їхала з ними. “А чи ти хочеш? — спитав тато”. “Хочу”. “А хутір”? “Тату, на хуторі тільки ми двоє”. “А там буде багато знайомих, і там можна купатись, і плавати, і їздити на човні” — додають мої милі приятельки. Не дуже охоче, але тато таки згодився.

Їдемо. Самостійно. Найняли хату, — кімната і кухня на самому краю лісу і ми всі три були дуже щасливі. Мені трохи шкода було тата, як він сам один буде на хуторі, але молодечий егоїзм бере верх. Почали улаштовувати наше маленьке господарство. Обіди нам мала приносити знайома пані, а чай і каву готовили на “керосинці” (така пічечка, що нагрівалась керосином). Лена, яка любила хазяїнувати, скоро забрала господарство у свої руки, а ми з Женею мусіли ходити купувати. Але і то швидко перейшло до мене. Потім я ще винайняла човен і возила і Женю і Лену. Спочатку я гребла, але скоро почала рулевим веслом управляти Лена і тоді мені дуже добре було тільки гребти й не думати куди повертати, а дивитись на все гарне, що відкривалось перед очима.

Приїхали Мартоси, Борис і Сергій з мамою. Приїхали теж чотири панночки, які брали лекції латини в Бориса і ще кілька студентів. Увечорі сходились і співали хором, як завжди це бувало, коли збиралась українська молодь. Бавились у “горю, горю дуба”, в “палочки - стукалочки”... Взагалі було дуже приємно. Купались. На березі були збудовані купальні. Купались без костюмів, тільки хлопці мали плавки. Іноді з купальні впливали в річку і якимось плавали і про костюми не турбувались.

Тут треба сказати, що купальні були тоді новиною, бо звичайно купались просто з берега. В одному місці жінки, а трохи далі, іноді за заворотом річки, чоловіки. Купались без костюмів і нічого собі з цього не робили. Це було звичаєм і ніхто уваги на те не звертав. Іноді якийсь приїжджий панок брав бінокль і починав дивитись. Тоді жінки підіймали дикий вереск і він мусів перестати, бо їй хлопці йому забороняли. Це був звичай (звичаєве право), якого притримувались і не дозволяли порушувати.

Їхати до Кочетка треба було спершу залізницею до міста Чугуєва, а далі верстов п'ять кіньми. Чугуєв це давнє царське місто військових поселень. І тоді там ще були величезні військові казарми. Солдатів вже там не було, а було юнкерське офіцерське училище. Місто було військового типу і не цікаве, хіба тільки своїми базарами, на які з'їздилося багато селян з округи і було можна побачити цікаві місцеві одяги, головню пов'язки голови, кольорові пояси, чоботи, але це, крім мене, тоді мало кого цікавило.

В суботу, після праці, приїздив Петро Андрієвський з Харкова, але грошей у нього на залізницю не було і він цю всю далеку дорогу робив на велосипеді ("байсіку"). Приїздив він до Мартосів і зразу біг купатись і тоді вже приходив до нас чистенький і свіжий. Була гарна місячна ніч. Пропоную іти пройтись, але мої дівчата не хочуть. Ідемо ми вдвох. Пішли лісом, посиділи над річкою. Враз якось несподівано, як у нас там буває, загримів грім. "Біжим швидко додому" — кажу. Побігли. Але посеред дороги захопила нас злива. "Петре, кажу, я вже більше бігти не можу. Ходім, бо нам усе одно ніщо не допоможе." І ми пішли помалу, ніби на прогульці. Над нами блискають блискавки, громи гримлять, а ми йдемо — вже не по землі, а по воді. Коли прийшли до хати, то з нашого одягу зливалась вода потоками. Женя допомогла мені роздягнутись, а Петра повели в кухню. Тому, що він іншого одягу не мав, дали йому жіночу нічну сорочку і постелили йому в кухні. Напсіли нас гарячим чаєм і ми спокійно поснули. А Мартоси турбувались де подівся Петро в таку горобину ніч...

Мої подруги не дуже любили ходити, а я трохи боялась ходити тими лісами сама і ось сприятелювалась з Бомком. Це був чудовий великий Сен Бернард. Коли приходила до господині Бомка пані Ольга, то дивувалась, що він увесь час лежить і не встає. Питаю, чи він не хворий. Вона

каже: “ні, але він дуже любив мого чоловіка, а тепер, коли чоловік помер, то він з того часу сумує і не встає.” “А ви не будете нічого мати проти, як я його розворожу?” “Буду рада, але не думаю, що вам це вдасться”. Після цього я почала мої залицяння до Бомка. Годувала і розмовляла з ним спочатку, а за деякий час голосно сказала: “ну тепер ходімо, Бомку!” І навіть сама не сподівалась — Бомко тяжко встав, обтрусився і пішов за мною, на велике здивування присутніх. Ми пішли в ліс, потім над річку, Бомко був такий великий і страшний, що коли загавкали селянські пси на нас, він відкрив пащеку і гавкнув так сильно, що пси заверещали і повтікали, розсипались у різні сторони. Після цього ми сприятеливались з Бомком і коли йшла на прохід, заходила за ним і сказала: “Бомку, ходім”, — він підводився і слухняно йшов, а я була дуже щаслива, що мала з ким ходити і вже нічого і нікого не боялась.

Захворіла мама Жені і вона мала їхати до дому. Лена їхала з нею, а тут я також рішила їхати з ними до Харкова. Сіли в екіпаж і вже трохи відїхали, як Бомко, як потім розповідала його господиня, захвилювався, загавкав, перескочив паркан і понісся за нами, і добіг. Переляканий візник спинився. Бомко зі своєю колосальною тушою вліз до середини і ми поїхали. Я його гладила, заспокоювала, а він дивився своїми прекрасними очима, ніби казав: “як ти могла мене залишити?” На станції вліз за мною до потягу, до якого мало що не запізнались. Кондуктор запротестував, казав, що ми мусимо його посадити в собачий вагон і взяти йому квиток, що я і зробила. А коли його хотіли перевести, то він так рикнув, що кондуктор замахав руками і сказав: “ну то якось сховайте його, бо буде контроля”. Умовила Бомка лягти під лавку, на яку сама сіла і якось вже доїхали до Харкова. Як я з’явилась додому, до тата з Бомком, він не мав нічого проти нього, тільки спитав, відки я його взяла і чи він буде у нас. Сказала, що, на жаль ні, бо його господиня не віддасть, а він тільки приїхав до нас у гості.

За кілька днів ми вернулись до Кочетка. Лишитись самій одній у хатці під лісом не хотілось і я найняла кімнату в пані Ольги, Бомкової господині. Але літо кінчалося і я мусіла їхати додому. Напередодні ходила з Бомком, ніжно прощалась. Він ніби розумів і не відходив. Зрештою його

господиня сказала: “я б вам його віддала, але це пам’ятка по моєму чоловікові, то не можу”. Коли таємно від’їхала, то було враження, що допустилась зради...

Більше Бомка не бачила. Коли випадково зустріла пані Ольгу в Харкові, вона сказала, що Бомко здох... Мені було сумно, що вона вжила таке слово. Як сумно, що ми, люди, не завжди можемо рахуватись з почуттями звірят.

З ПРАЦІ РУП. ПЕТЕРБУРГ.

Дмитро Антонович Муха був членом Центрального Комітету Революційної Української Партії чи, в скороченні, членом ЦК РУП. Він був переконаний і завжди підкреслював, що російська поліція ніколи не може знайти нелегальну організацію і арештувати її членів, якщо нема провокатора. Організація працює роки, має нелегальну типографію, видає брошури, відозви. Посилає своїх членів закордон, які привозять звідти літературу, в руки поліції попадаються відозви, нелегальні книжки з закордону, але знайти і заарештувати організацію вона не може і впродовж довгого часу організація працює без перешкоди. Але, на жаль, знайдеться і майже таки завжди знаходиться підкупна душа — чи за гроші, чи налякана поліцією — і тоді наступає перерва, починаються арешти і часто приходилося на деякий час зовсім припиняти працю. За якийсь час самі студенти, уважно слідкуючи за товаришами, знаходили і виявляли провокатора, а іноді для цього потрібно було довгого часу.

Коли Муха доручав якусь працю, особливо нелегальну, він завжди перевіряв, чи вона досить безпечна і чи не загрожує арештом, бо як це ставалось, то можна було підвести і всю організацію. І ось усе перевірено і Петро Андрієвський їде закордон за літературою і за кілька днів має повернутися. Муха його чекає. Нема. Приходять відомості, що Петро заарештований на дворці в Харкові. Муха хвилюється і ніяк не може зрозуміти в чому справа. Про цю поїздку знав тільки він і Петро, але про цей арешт говорять уже в Харкові. Сама поліція не мовчить. Вияснюється, що від валізки з літературою Петро відмовився, як йому і сказали зробити в такому випадкові, а приїхав тільки з портфелем. Але все ж доки Петра не випустять, не можна дізнатись у чому справа, а через поліцію таки відомо, що його збираються вислати на Сибір. Муха дуже хвилюється, а зробити нічого не можна.

“Невже Петро перед від'їздом комусь сказав? Ми ж у-

мовилась, щоб крім нас двох ніхто не знав" — думає Му-ха. Щоб це вяснити, мусимо чекати, коли випустять, але чи скоро, чи дійсно не зашлють його, як збираються і як поліція лякає! Всі ми, його товариші, теж стурбовані. І нової літератури нема. Петра ще не випустили, а я маю їхати до Петербургу.

Латину за вісім клясів мужеської гімназії здала, мала дуже доброго вчителя. Захоплювалася римськими поетами і вчила напам'ять Горація і Овідія, хоч це і не було для іспиту потрібне. Подала прохання в Жіночий Медичний Інститут. Відповідь прийшла, що цей рік так багато прохань, що вони приймають тільки тих, що закінчили з золотою медалею гімназію, а я мала срібну... А вже так було все готове до від'їзду, а головне, мабуть, було вже велике бажання їхати, бо тато навіть не дуже затримував. Поїхала і вступила на природничі курси проф. Лесгафта. Після провінціального міста Харкова, столиця Петербург, не дивлячись, що збудований, як ми всі знаємо, на кістках наших українських козаків, зробив незвичайне враження. Він прекрасний зі своїми в стилі ампір і барокко палацами, з могутніми колонами, широкими вулицями, надбережними бульварами, над чудовою широкую і могутньою річкою Невую. Головна вулиця — Невський Проспект на цілу версту довгий і широкий з мостами, приквашеними фігурами. З надбережної Неви вигляд на царські палаци. Великий пам'ятник на коні Петра 1-го з написом: Петру 1-му — Катерина 2-га. І весь вигляд міста захоплюючий, широкий. І я щаслива, що все бачу і що побачу чудові музеї — як Ермітаж, Академію і інші збірки мистецтва. Ходити як у казці.

Поїхала на Петербурську сторону, де в Медичний Інститут. Там мене поцілили і сказали, що на черговий рік я вже зачислена і не мушу турбуватись, але мені було дуже сумно, що ще рік мушу чекати! Пішла шукати собі кімнату. Коло курсів Лесгафта кімнат для студентів було багато і довго не тривало, як знайшла собі приміщення. Цілий тиждень була навка, при чому на курсах мала бути в 8-ій год. вранці і робити гімнастику для здоров'я, як вимагав проф. Лесгафт. Потім виклади. В неділю ходила по музеях, які там прекрасні... Було трохи сумно без моїх харківсь-

ких подруг і приятелів — товаришів. Враз, зовсім несподівано, з'являється Лена. Була її дуже рада. Вона теж приїхала на ті самі курси, а про мою адресу дізналась у тата, який був радий, що вона буде зі мною.

Ми сидимо ввечері з Леною. Дзвінок. Господиня каже: "до Вас гості". "Прошу!" Входить молодий, гарний, рожевий студент. І нічого не кажучи, починає сміятись, але так захоплююче весело, що ми з Леною теж вибухаємо диким сміхом. Пересміялись. Тільки він щось хотів сказати, як знов вибухнув сміхом, а за ним і ми. Нарешті заспокоїлись трохи. Він каже: "я приїхав зі Львова зі з'їзду РУП і товариші мені сказали, щоб я зайшов до Вас", і здивовано дивиться на нас двох і не знає до кого він прийшов і знов усі вибухаємо сміхом. Нарешті кажу йому, що до мене. "То Ви Катерина Серебрякова?" "Так я!" Знайомимось і знайомлю його з Леною. Тут господиня приносить чай і ми починаємо розмовляти. Мені дуже цікаво розпитати про товаришів, про з'їзд. Хотіла запитатися, хто його прислав до мене, але Лена не в нашій партії і я не питаю. Вже потім розповів, що з'їзд не відбувся, а просив його Боніфатій Камінський познайомитись зі мною і ввести мене в українські кола. Він сказав, що заїде за мною в суботу і поведе мене в Андріївську Школу, де збираються українці. Сказала: "добре" і тоді він представився. "Я Василь Мазуренко. Вибачте, що раніше не представився, але за сміхом — забув. Вибачте!"

І дійсно в суботу ввечері прийшов і ми поїхали. Це на Василівському острові. Їхали ми трамваєм дуже довго. Петербург такий великий! По дорозі розповів, що школа, куди ми їдемо, таки дійсно школа і в день там відбувається навчання. Директор школи симпатизує з українцями і дозволяє збиратись, а в Петербурзі всякі збори для забави дозволяються легше і якимось поліцією оплачують і вона не дуже дивляється. Стільки української молоді, як там разом, я ще не бачила. Студенти різних університетів, інститутів, усі в різних уніформах, з різними відзнаками. Багато гарних панночок і можна сказати, що в розмові панує переважно українська мова. Він мені показав будучого професора, а тоді студента. Дмитра Івановича Дорошенка. Це був писаний красунь. Такий гарний, що очей не хотілось одвести од нього.

го. Він був з' своєю нареченою, теж незвичайно гарною красунею. Людей була сила. В одній кімнаті танцювали, в другій співали, ще в одній було якесь засідання, а далі їдальня з нашими стравами. Було якось для мене незвичайно багато шуму і галасу. Василь це побачив, спитав, чи може я не втомлена та пропонував їхати додому, але мені було дуже цікаво і я ще хотіла подивитись на зовсім нове, мені невідоме українське товариство.

ІСПИТИ

І ось весна. І мрієш уже їхати додому до тата. Так зле почувала себе від петербургської вогкості. Бував мороз, що нічого не було видно і дихати було нічим... І так хотілось на соняшну Україну! Але й іспити мусіла скласти. Їх було чотири — анатомія, фізіологія, фізика і самий страшний — гістологія. Страшний не тому, що тяжкий, а тому що був дуже противний. Професорові, який любив “провалювати”, це давало садистичну приємність. Гістологія — це тонкі зрізи тканин органів нашого тіла, на які ми мусіли дивитись під мікроскопом. Я мала свій власний мікроскоп, що мені подарував тато і всі свої препарати знала дуже добре. Професор ставить мені нарешті косий зріз. Я йому кажу, що це зріз кривий, а він дивиться мені увічі і каже “ось і провалились”. Я таки розсердилась і відповідаю: “і зовсім не провалилась, бо як посунути препарат, то буде продольний і поперечний зріз людської кістки”. “Ну то посуньте”. Він подивився і сказав: “так”, а потім почав всі мої препарати показувати під мікроскопом і питати про весь курс, що звичайно не робилось. Відповідала. Нарешті він скінчив і каже: “ось ви яка!”. Не знала, як це розуміти. Дала йому екзамінаційну книжечку і він щось там поставив. Коли вийшла, то товаришки питають: “що він так довго тебе тримав, чи не провалилась?” Кажу: “ні”. Даю їм книжечку, а вони кажуть: “дивись, він поставив не тільки за цей іспит а й за наступний”. Дивлюсь, і дійсно стоять у книжці дві 5-ки.

Ну, то з іспитами кінець. Щаслива їду додому. А це було треба їхати два дні, але там вагони, хоч і третьої класу, були пристосовані до снання і кожний міг лягти в усю довжину. Були спеціальні вагони навесні і восени для студентів, то їхати було приємно і весело. Звичайно всі знайомились, їли разом те, що кожний віз зі собою. Там вагонів - ресторанів тоді не було, а на станції можна було безплатно одержати кип'ячої води і зробити собі чай у вагоні і пити його всім разом! Розмовляли, співали і коли приїздили до свого міста, то вже мали купу милих приятелів, а з деякими потім навіть переписувались. Співали студентську пісню по-латині “Гавдеамус ігітур”, українські і російські пісні. І

врешті Харків. І тато мене чекає на двірці. Прощаємось з тими, що їдуть далі, і радо біжу назустріч татові!

Нам з татом так добре! Приїздимо додому, до рідного дому. Але як дивно: все здається меншим. І кімнати, і ніби низька стеля. Але дім таки наш. Хоч старий, та зате такий зручний. І все - все в ньому є, що треба мені і татові. І тоді відчуваєш, який рідний і дорогий свій власний дім. Я така щасливіца, що вже дома!

Але треба дізнатись про інші справи — як і що. Купаюсь, переодягаюсь і поспішаю до бібліотеки. При вході в читальню першого, кого побачила, був Петро Андрієвський. Але в перший момент я його не пізнала. Стою напроти і дивлюсь. Гарна, пишна чуприна обстрижена, великі вуса також, — якимось зовсім іншим обличчям, тільки хіба очі великі сіро - блакитні, з чорними віями і бровами. “Ви Петре?” “Та хіба я аж так змінився?”. “Дуже! Але так добре, що Ви вже є!” Чекаю, що він розповідатиме, хоч щось. “Ми з Мухой Вам потім усе розкажемо. Тут не можна” — заявляє.

Потім уже Муха розповів: “Петра для нас усіх зовсім несподівано випустили. Ми підкупили поліцію, але вона відповіла, що його зашлють до Сибіру і ми, товариші, хотіли організувати його втечу. А тут він з'явився! Так і невідомо в чому справа. Казали, що ніби з Петербургу приїхало начальство, розбирало справи обвинувачень, до якої обвинувачений не признавався, то ніби махнули рукою і сказали випустити за недостатком доказів. І ось Петро на волі”. Але тут уже Муха хоче знати, як же його могли арештувати, як могли сказати, що валізка належала йому. “Петре, пригадайте, може Ви комусь розповіли про Вашу подорож?” Петро каже, що нікому не казав. “Петре, подумайте! Чи я, чи Ви самі донесли? Петре, Ви зараз не кажіть, підіть додому і подумайте. Це ж зовсім розбивається моя теорія, що поліція і без провокатора може знайти і арештувати за нелегальну працю”. Петро думав і завжди казав: “ні”! Але за деякий час прийшов і каже: “сказав одному товаришеві. Я сидів на двірці з порожньою валізкою, а він підійшов і каже — ‘Петре, у Вас такий таємничий вигляд, ніби Ви збираєтесь везти нелегальну літературу’. А я йому гордо відповів — ‘так!’ і сказав, що їду закордон по літературу”. “Я ж Вам казав, Петре, нікому не казати!” “Казали”. “Кому ж Ви, Петре, сказали?” “Та товаришеві Доброскоку”. “Петре, але ж уже тоді було відомо, що він провокатор! Та ж Ви з-за цього майже до Сибіру не попали!” Та-

ки виходить, що без провокатора не обійшлося! І Петро розповів, що вже коло Харкова, побачивши поліцію, поклав валізку окремо, а сам сів у інше купе, але хтось з публіки сказав, що то його валізка. І хоч він відмовлявся і казав, що не його, був заарештований і ось просидів майже цілий рік. Коли Муха розповідав, то сказав, що в Петра був такий прибитий вираз, що він вже більше цього питання не підіймав. Петро таки сам винен, але дуже було його шкода! А до того шкода було літератури, яку не так легко було діставати з Галичини.

Муха, повний енергії, хоче видавати український часопис, бо думає що може дозволять, бо ніби той гніт над свободою трохи полегшав. Дозвіл виклопотав і найняв помешкання недалеко від нашого дому, за річкою. Якраз приїздить ще один товариш Андрій Жук і він буде ніби господарем помешкання. Йому приділено одну кімнату, а в двох буде типографія, друкарня, склад видань. Муха зразу почав писати. Призначив тему Петрові і, не дивлячись на мої протести, і мені. І це була моя перша стаття!

Газета вийшла. Муха зразу приніс нам перше число і ми з Петром побачили надруковані наші перші, хоч і невеликі статті. Воно було дуже приємно це побачити! Але наша радість загальна була дуже коротка. Муха, який завжди інтуїтивно відчував небезпеку, прийшов і сказав: "ну, Петре, якнайшвидше складайте манатки, бо ми з вами виїздимо закордон. Тут уже нема чого сподіватись. Нашу 'Волю' закрито і видано приказ запечатати редакцію. Але поки вони це зроблять, ми вже будемо за кордоном!" Петро відмовлявся, бо не було в нього грошей, але Муха сказав: "їдемо, якось то буде. Жук скаже, що він не має відношення до видання, що він приїхав і винаймив помешкання і нічого не знає."

Так воно і вийшло. Жука розпитали і випустили. А "Волю" крім першого числа, що встиг взяти Муха, skonфіскували. Ми турбувались, чи їм вдасться переїхати кордон, але скоро отримали привіт вже звідтам! Усе було в порядку! Андрія Жука, здається, не арештували, а тільки брали на допит.

* * *

На другий день найбільше бажання побачити Женю і її родину. Батька Жені, доктора медицини я не знала. Він умер кілька років перед тим. Лишилась удова з трьома діть-

ми — старшою Сонею, яка тоді якраз кінчала Інститут Благородних Дівчат, де і жила; тільки в суботу і неділю могла приходити до дому. Микола, другий син, жив у дядька Ковалевського в Польщі; приїздив тільки на свята і літню перерву. І наймолодша Женя, моя найліпша подруга, теж училась в Інституті, але тоді вже закінчила як і старша сестра. Їх мама, яку ми всі називали Мамою, прекрасна старша вже жінка, добра, ласкава, інтелігентна. Завжди всім цікавилась, але була зовсім глуха, розмовляти з нею можна було через трубку, яку вона вставляла в ухо. Тоді вона все чула і розмовляти було легко. У них я почувала себе як у своїй родині, в жіночому милому оточенні, якого не мала дома.

І я нарешті в них! Ніжно вітаюсь з мамою, з Женею. Лена також була там з ними. Перша вістка, що мама сказала, була та, що в Жені зле зі здоров'ям і доктор хоче, щоб вона їхала на два місяці в Крим, бо бояться, щоб не було туберкульози. Женя виглядала і змарнілою і бліденькою. Мама каже: “може й ви захочете з нами поїхати, бо і Лена їде”. “О, дуже радо поїхала б. У мене такі гарні спогади і враження з Криму, а потім бути з вами — це було б дуже добре. Але цілу зиму я лишала тата самого, чи ж він захоче відпустити мене і на літо?” “Я піду тата просити”, каже Женя. А коли вона просить, то відмовити їй тяжко. Вже на другий день прийшли до нас Женя з Леною і тата намовили, найбільше, мабуть, тому, що після Петербургу і я не почувала себе добре і тато це бачив. І ми всі їдемо! А брат Жені Микола має приїхати пізніше. Так приємно, що ми всі будемо разом.

Ми всі раді і щасливі. Хоч мені сумно лишати тата, але кажу йому: “тату, ти ж не бачив Криму, приїдь також!” І переповнена радістю, що знову побачу чудове наше Чорне море і Крим, пишу Нилові: “знаєте, ми їдемо в Крим і я знов побачу те, що ми колись разом з вами бачили. Чи ви пам'ятаєте?” Відповідь за кілька днів була зовсім несподівана: “пам'ятаю і теж їду. Відпустки з праці мені не дали, то я кинув і працю і все і їду”. Тоді тільки зрозуміла, що я наробила своїм необдуманим листом. Зразу телеграфую: “не їдьте”, а сама боюсь, що вже пізно. І як я могла написати?! Але ж ніяк не думала, що він таке зробить. Він мав добру працю і в своєму рідному місті, в

Вологді, де жила вся його родина і мама, яку він дуже любив! Почувала себе дуже винуватою і мала слабу надію, що може він таки не приїде; старалась більше про це не думати.

